

دو فصلنامه پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی

سال ششم، شماره پانزدهم، بهار و تابستان ۱۴۰۰

قدیمی‌ترین نسخه خطی و ترجمه فارسی کتاب منسوب به سلیم بن قیس^۱

کاظم استادی^۲

کارشناس ارشد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم

چکیده

کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس (متوفی حدود ۷۶ تا ۹۰ ق.) متونی روایی با موضوعات تاریخی - کلامی هستند که از حدود قرن چهارم هجری، بحث‌هایی درباره صحت و اعتبار احادیث آن وجود داشته است؛ حتی درباره هویت تاریخی سلیم بن قیس، سخنان مختلفی وجود دارد؛ برخی این نام را موهوم یا مستعار می‌دانند و برخی آن را با شخصیت‌های دیگری تطبیق می‌دهند. در هر صورت، چه کتاب‌های کنونی سلیم جعلی باشند و چه شخصیت وی هویت تاریخی نداشته باشد، لازم است پژوهش‌هایی درباره نسخه‌های خطی این کتاب انجام شود. نسخه‌های منسوب به سلیم، وضعیت پیچیده‌ای دارند؛ یعنی حداقل هفت گروه - مدل هستند و هر مدل، تحریرهای مختلفی دارند؛ به گونه‌ای که یک حدیث مشترک میان آن‌ها یافت نمی‌شود. قدیمی‌ترین نسخه موجود از این کتاب‌ها، نسخه خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی با تاریخ ۹۱۸ ق. است که ترجمه فارسی نیز دارد. در پژوهش حاضر، ضمن معرفی و بررسی نسخه، به مشخصات شکلی و اطلاعات ویژه نسخه کهن سلیم پرداخته شده است. در نتیجه مشخص شد این نسخه از نظر گروه، جزو گروه ب نسخه‌های متنوع سلیم است؛ و از نظر مدل

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۲/۲۷

۱ تاریخ وصول: ۹۹/۹/۱۲

۲ kazemostadi@gmail.com

نیز، جزو مدل ۴۲ حدیثی با سند دینوری از معمر بن راشد است که احادیث آن در ۲۶ شماره علامت گذاری شده‌اند. همچنین، جدای از تفاوت تعداد و ترتیب احادیث نسخه کهن با نسخه‌های خطی دیگر منسوب به سلیم، متن احادیث نیز تفاوت‌های جزئی و کلی فراوانی با دیگر مدل‌ها دارند. نسخه، ترجمه نسبتاً روانی دارد که بعید نیست مترجم آن، کاتب متن اصلی نسخه، یعنی طریفی باشد.

واژه‌های کلیدی

نثر فارسی قرن دهم؛ تاریخ شیعه؛ ترجمه متقدم؛ کلام شیعه

۱- مقدمه

کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس، متونی روایی هستند با موضوعات تاریخی - کلامی؛ همانند ارتداد اصحاب پیامبر^(ص)؛ تأکید بر افضلیت اهل بیت^(ع)؛ جمع‌آوری قرآن توسط علی^(ع)؛ تشریح بدعت‌های خلفای سه‌گانه؛ تصریح به تعداد امامان^(ع) از طرف پیامبر^(ص)؛ شرح ماجرای سقیفه بنی ساعده؛ گفتارهای پیامبر^(ص) مبنی بر وصایت و ولایت بلافصل حضرت علی^(ع)؛ مهدویت و... (نک. سلیم، ۱۳۹۷: فهرست). جدای از این موضوعات کلی، حجم بسیاری از مسائل تاریخی ریزتر نیز در ضمن روایات کتاب دیده می‌شود (نک. سلیم، ۱۴۱۵ ق، ج ۳: ۱۴۴۰). از حدود قرن چهارم هجری قمری (نک. ابن غضائری، ۱۴۰۶ ق: ۳۶)، مناقشاتی درباره کتاب سلیم بن قیس و نیز صحت و اعتبار احادیث سلیم و همچنین «کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم» در منابع شیعی وجود داشته است و دارد (نک. استادی، ۱۴۰۰ الف: ۱۹۵ به بعد)؛ حتی درباره وجود شخصیت سلیم بن قیس، سخنان مختلفی وجود دارد؛ برخی این نام را موهوم یا مستعار می‌دانند (مدرسی، ۱۳۸۳: ۱۲۰) و برخی دیگر آن را با شخصیت‌های دیگری همانند سلیمان بن قیس یشکری (قندهاری، ۱۳۹۸: سراسر متن) یا قیس بن عباده (یحیی، ۱۳۹۷: سراسر متن) مطابقت می‌دهند؛ یعنی چون رد پای مستقلی از وی در آثار

رجالی و منابع وجود ندارد، معتقدند به دلایلی، سلیم بن قیس، نام دیگر این شخصیت هاست. برخی نیز سلیم بن قیس را شخصیتی واقعی و از اصحاب حضرت امیر (ع) به شمار آورده‌اند (انصاری، ۱۴۱۵ ق: مقدمه).

جدای از این مناقشات متعدد و متنوع، یک مسئله بنیادین درباره کتاب سلیم، وجود چند طبقه راویان سنی مذهب در اسناد این کتاب است. ابان بن ابی عیاش و معمر بن راشد، مطمئناً از عامه هستند (برای نمونه نک. ابن حجر، ۱۳۲۶ ق، ج ۱۰: ۲۴۳)؛ اما وضعیت این‌همام، اختلافی است؛ عده‌ای اندک وی را شیعه و حالت وی را در تقیه دانسته‌اند؛ عده بیشتری نیز او را سنی مذهب دانسته‌اند و دلایل روشنی نیز بر این مسئله بیان می‌کنند (نک. حسینی، ۱۳۹۰: سراسر متن)؛ بنابراین، با توجه به محتویات کتاب سلیم و فراوانی مطاعن موجود در کتاب و حتی تصریح به کفر شیخین (نک. سلیم، ۱۳۹۷، ح ۶۷)، نقل و انتقال کتاب سلیم برای این چند راوی سنی مذهب، آن هم پشت سر هم، بعید خواهد بود.

همچنین، جدای از این دست ابهامات، باید توجه داشته باشیم که ابعاد مسئله احادیث موجود پیش روی ما از سلیم بن قیس، به سبب کمیت و کیفیت و نیز راویان آن‌ها، مختلف و دو دسته هستند؛ یک، احادیث کوتاه و غیرمطاعنی متقدم از سلیم که در منابع نخستین امامیه وجود دارند و همگی به نقل از شخص عمر بن اذینه عن ابان هستند؛ دوم، احادیث بسیار بلند و مطاعنی نسخه‌های خطی چندگانه کتاب کنونی سلیم که همگی از معمر بن راشد عن ابان بن ابی عیاش هستند؛ مگر اسناد برخی نسخه‌های متأخر که نونویس و جعلی‌اند (نک. استادی، ۱۴۰۰: ۱۵۰).

در هر صورت، چه کتاب‌های کنونی سلیم، جعلی و ساخته قرن اول یا چهارم یا ششم باشند و چه شخصیت سلیم بن قیس هلالی وجود و هویت تاریخی نداشته باشد و نام سلیم بن قیس، نامی مستعار باشد و چه اینکه تألیف این کتاب، سهواً همانند برخی از آثار دیگر مانند اختصاص و المسترشد (نک. استادی، ۱۴۰۰: سراسر متن) به سلیم بن قیس منسوب شده باشد، اکنون باید پژوهش‌هایی درباره نسخه‌های خطی این کتاب انجام شود.

۱-۱ طرح مسئله

با بررسی جدیدی (۱۳۹۹) که انجام شد، ۴۹ نسخه فیزیکی از کتاب‌های منسوب به سلیم شناسایی شد که اطلاعات کتابشناختی از آن‌ها در دسترس است. این نسخه‌ها وضعیت بسیار پیچیده‌ای دارند؛ یعنی حدود هفت الی هشت مدل با تحریرهای مختلف هستند که روایات آن‌ها از حدود ۷ تا ۴۸ حدیث و مجموعاً حدود ۷۰ حدیث است؛ البته در این مدل نسخه‌های خطی، یک حدیث مشترک نیز وجود ندارد (استادی، ۱۳۹۹: پ: ۳۶۸).

غالب این نسخه‌های خطی، از نظر قدمت، جدید به شمار می‌روند و متعلق به بعد از قرن دهم هستند. قدیمی‌ترین نسخه موجود از کتاب‌های منسوب به سلیم، نسخه خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی (شماره ۱/۱۳۲۵۲)، به تاریخ دوشنبه ۲ رجب ۹۱۸ قمری است که در پژوهش حاضر به معرفی و بررسی آن و پاسخ‌گویی به این سؤالات خواهیم پرداخت: (۱) مشخصات شکلی نسخه کهن سلیم چگونه است؟ (۲) اطلاعات ویژه این نسخه به نسبت مدل‌های دیگر کتاب‌های سلیم چگونه است؟ آیا می‌توان این نسخه خطی را از جهاتی تبارشناسی کرد؟

۲-۱ پیشینه پژوهش

درباره سلیم و کتاب منسوب به او، تحقیقات متعددی، پیش‌تر انجام شده است و مآخذشناسی نیز درباره این موضوع وجود دارد (استادی، ۱۳۹۹: چ: سراسر متن). جدای از این مقالات و تحقیقات که حدود پنجاه اثر هستند و همگی در مآخذشناسی سلیم بن قیس معرفی شده‌اند، چند مقاله نیز اخیراً منتشر شده است؛ همانند «اعتبار سنجی اصالت روایات مهدوی کتاب کنونی سلیم بن قیس و اعتبار کتاب، در آثار شیخ مفید» (استادی، کاظم ۱۳۹۹، انتظار موعود، دوره ۲۰، ش ۷۱، ۳) و «بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی» (همان، ۱۴۰۰، علوم حدیث، دوره ۲۶، ش ۱).

در این میان، سه اثر به نسخه‌های خطی سلیم پرداخته‌اند: (۱) کتاب سلیم بن قیس الهلالی (سلیم بن قیس، ۱۴۱۵ ق، تحقیق محمدباقر انصاری، قم: الهادی، صص ۳۰۷-۳۸۰)؛ (۲) «۳۱ نکته درباب سلیم بن قیس هلالی و کتاب او» (روضاتی، محمدعلی،

۱۳۹۳، ترجمه عبدالحسین طالعی، مجله سفینه، سال دوازدهم، ش ۴۵، صص ۱۱۵-۱۴۵؛ ۳- «معرفی نسخه‌های خطی سلیم»، (استادی، کاظم، ۱۳۹۹، مجله میراث شهاب، قم، ش ۹۹، صص ۱۴۵-۱۸۸).

بنابراین، این مقاله اولین پژوهش درباره بررسی نسخه کهن کتاب منسوب به سلیم است.

۲- معرفی مشخصات شکلی نسخه

وضعیت ویژگی‌های شکلی و فیزیکی نسخه از دو منظر ویژگی‌های اختصاصی نسخه و مشخصات فیزیکی بررسی پذیر است:

۲-۱ مشخصات اجمالی نسخه

نسخه کهن سلیم، در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی قم با کد دستیابی ۱۳۲۵۲/۱ وجود دارد؛ مشخصات اجمالی آن عبارت است از:

۲-۱-۱ وضعیت کاتب و کتابت

- **کاتب نسخه:** طریفی؛ نام و نسب کاتب در انتهای نسخه کمی محو شده است «اسم ابتدایی، ناخوانا» + شمس‌الدین (یا شمس‌العلی و...) علی بن شمس‌الدین طریفی. فهرست‌نویس کتابخانه آیت‌الله مرعشی و جناب حجة‌الاسلام و المسلمین سید محمود مرعشی، نام کاتب را «شمس‌الدین علی بن شمس‌الدین الطریفی» خوانده‌اند (نک. سلیم، ۹۱۸ ق: ۱؛ موسوی، ۱۳۸۴، ج ۳۳: ۴۶۹)؛ ولی به نظر دقیق نیست؛ از آنجایی که خط نوشته کم‌رنگ شده است و تصویر شمس‌الدین «اول» با شمس‌الدین «دوم»، در نسخه هماهنگ و مشابه نیست، به نظر می‌رسد نام کاتب یا «شمس‌العلم» یا «شمس‌العلما» یا «شمس‌العلی» یا «شمس‌ابن» و یا واژه‌ای دیگر باشد.

با جست‌وجویی که انجام شد، در هیچ‌کدام از حالات، کاتب شناخته نشد.

- **تاریخ کتابت نسخه:** دوشنبه ۲ رجب ۹۱۸ ق؛ ترقیمه: فرغ من مشقة مشقه... فی تاریخ

یوم الاثنین ثانی شهر رجب المرجب لسنة ثمانية عشر فتسعمائة الهلالية.

به نظر می‌رسد تاریخ کتابت قسمت اول نسخه، متأخرتر از قسمت دوم باشد (و شاید عبدی، حاکم زنجان، که نسخه در دستش بوده است، آن را بازسازی و ترمیم کرده است)؛ هرچند که قسمت اول، که خوش خط است؛ مشخص نیست؛ ولی کاتب متن اصلی در قسمت دوم، طریفی است؛ تاریخ کتابت قسمت دوم نیز ۹۱۸ ق. است.

- محل کتابت: نامشخص.

۲-۱-۲ وضعیت آغاز و انجام

- آغاز نسخه (بخش نونویسی شده متأخر): «بسم الله الرحمن الرحيم قال الميرزا محمد رحمة الله عليه و في اوله ای فی اول کتاب سلیم علی ما فی نسختی هکذا...»
«... احدثني ابوطالب محمد بن صبيح بن رجا بدمشق سنته اربع و ثلاثين و و شيعته الى ان قال قال عمر بن اذينة ثم دفع الى ابان كتاب سليم بن قيس الهلالي ... فقال سليم هذا احدثنا نعرفة الى آخره.»

همچنین ابتدای همین نوشته، در ابتدای نسخه نیز به صورت حاشیه، اضافه شده است.

- آغاز نسخه بخش دورنگ کتاب سلیم (نونویسی شده؛ متقدم، حداقل ۱۳۱۰ ق.):
« حدثنا الحسن بن أبي يعقوب الدينوري، قال حدثنا ابراهيم عمر اليماني، قال: حدثني عمي عبدالرزاق بن همان الصنعاني...»

- آغاز نسخه تک‌رنگ مشکى (اصلى): افتادگی زیاد دارد؛ شروع برگ‌های قدیمی با چند صفحه است و دوباره کلی افتادگی دارد. شروع قسمت مفصل: اواسط حدیث ۲۵ از نسخه چاپی.

لأبي سفيان - حين قال لك «غلبت يا بن أبي طالب على سلطان ابن عمك و من غلبك عليه أذل أحياء قريش تيم وعدي) و دعاك إلى أن ينصرك - فقلت: (لو وجدت أعوانا أربعين رجلا من المهاجرين و الأنصار من أهل السابقة لناهضت هذا الرجل)، فلما لم تجد غير أربعة رهط بايعت مكرها...»

۲-۱-۳ انجام نسخه (تک‌رنگ اصلی): «و یخرب جامع الکوفه و ماشیده البانی بالصراط هلك ملك الترك و یتمد الشام و یكثر الملوک و یظهر الحق و الحمد لله اولاً و آخراً و صلی الله علی خیر خلقه محمد النبی و آله (اتمام متن) فرغ من ...»

۲-۱-۳ مشخصات ظاهری نسخه

خط متن اصلی: نسخ (چندخطه است)؛ خط ترجمه: نستعلیق. نسخه در واقع، چهارخطه است؛ یعنی قسمت اول (برگ ۴ الی ۷۵) و قسمت دوم (برگ ۷۵ تا ۱۰۴) متن اصلی متفاوت هستند (هرچند تعداد اندکی از بخش اول، با خط بخش دوم است؛ به این معنی که افتادگی ترمیم‌شده بخش اول، شامل تعداد اندکی از برگ‌هایی است که از بخش اول نسخه اصلی باقی مانده بوده است.

نوع کاغذ: شرقی. تعداد صفحات: ۱۰۴ برگ. تعداد سطر: ۱۱ سطر متن اصلی و ۱۱ سطر ترجمه (روی هم ۲۲ سطر)؛ برخی صفحات اندک متفاوت هستند. اندازه نسخه: ۲۰ × ۱۳ سم. منبع: ملاحظه حضوری نسخه؛ نیز فهرست کتابخانه مرعشی، ج ۳۳، ص ۴۶۹.

۲-۲ ویژگی‌های نسخه

غالب ویژگی‌های نسخه‌شناسی منحصر در نسخه کهن (۹۱۸ ق.) عبارت است از:
- نسخه‌ای نفیس و کهن است؛ به عبارت دیگر، کهن‌ترین نسخه شناخته‌شده از کتاب‌های منسوب به سلیم است.

- تقریباً، نصف نسخه ناقص است و ترمیم و نونویسی شده است.

- در برخی صفحات اندک، حاشیه‌نویسی دارد.

- نسخه مغلوپ است. همچنین، عبدی، حاکم زنجان نیز که از روی این نسخه، نسخه‌برداری کرده است، در نسخه خود نوشته است: «هو الله. این نسخه مبارکه شریفه... در بلده زنجان از روی نسخه مغلوپی که نزد جناب حاجی میرزا ابو عبدالله مجتهد موسوی^۱ سلمه الله تعالی یافت شد، استکتاب شد» (نک. نسخه خطی سلیم در کتابخانه مجلس، ش ۷۶۹۹).

- یادداشتی به تاریخ بیستم ربیع الثانی ۱۲۰۵ ق، در «روستای اوغلیک»^۲ در پشت جلد دیده می‌شود.
- اندکی حاشیه‌نویسی به تاریخ ۱۲۳۴ ق. (در تعریض به مطلبی از کتاب درباره تقدیر جدایی و اختلاف در امت، در پشت برگ ۹) از حسن بن علی افشار دارد:
- «چنین گوید حسن ابن علی افشار اینکه صاحب کتاب نوشته است که رسول خدا (ص) به امیرمؤمنان (ع)^۲ فرموده که خدا تقدیر کرده جدائی و اختلاف را بر این امت؛ این حدیث محض افترا و کذب است و هرکس اعتقادش این است، فاسد است؛ این از اعتقادات جبری مذهب‌هاست. هرکس جناب احدیت را عادل و حکیم دانست ...».
- در برگ ۳، تملک ناخوانا در زنجان به تاریخ ۱۲۰۶ (۱۲۶۰) هجری با مهر مربع «لا اله الله الملك الحق المبين».
- این نسخه در تاریخ ۱۳۱۰ ق در تملک «میرزا ابو عبدالله مجتهد موسوی» بوده است (که ذکر ترجمه وی پیش‌تر گذشت)؛ همان‌گونه که عبدی اشاره کرده است:
- «حسب الامر عبدالعلی میرزا حکمران زنجان متخلص به عبدی و ملقب به ظهور علی نعمت‌الهی فرزند نواب معتمدالدوله فرهاد میرزا؛ از روی نسخه‌ای که در تملک میرزا ابو عبدالله مجتهد موسوی بوده نوشته شده» (نک. نسخه کتابخانه مجلس، شماره ۷۶۹۹).
- در نسخه، اندکی حاشیه‌نویسی (پشت برگ ۴۲) از عبدالعلی متخلص به «عبدی» احتشام‌الدوله^۳ به تاریخ ۱۳۱۰ ق. وجود دارد؛ عبدی در حاشیه این مطلب (... أن أعطي بيدي ضرب بالمشرفي تطير له فراش الهام...) از متن کتاب سلیم، نوشته است: «منسوب الی المشارف، و لا يقال مشارفی؛ لأنّ الجمع لا ينسب الیه. حرره عبدالعلی المتخلص بعبدی، احتشام‌الدوله، شب چهارشنبه ۱۳ ربیع الاول سنه ۱۳۱۰، عمارت سلطانیه زنجان تحریر شد. اللهم اجعل عواقب امورنا خیرا، بجاه محمد و علی (ع)».
- مقدمه‌ای در دو برگ قبل از برگ نخست همراه اندکی افزودگی آمده که نونویس است.
- این نسخه دارای ترجمه فارسی به صورت زیرنویس است.

- نسخه، جدای از سند ابتدایی، سندهای داخلی با کمی تفاوت دارد.
- سه صفحه اول نسخه، با خط درشت و متفاوت از متن و کاغذ جدید، سند دیگری اضافه شده است که در اصطلاح، نونویسی است (شاهد مهم آن، وجود اسم «میرزا محمد» در ابتدای نوشته است؛ که وی متوفی ۱۲۳۲ ق. است؛ اما تاریخ نسخه ۹۱۸ ق. است).

تصویر ۱: صفحه اول متن نسخه

۲- اطلاعات خاص سلیم‌شناسی

با توجه به همه نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم (نک. استادی، ۱۳۹۹ت، سراسرمتن)، هشت مدل نسخه خطی از کتاب سلیم تبیین‌پذیر است که البته هرکدام از نسخه‌های یک گروه مدل نیز اختلافات و تحریرهای متفاوتی در میان خود دارند.

یکم: گروه ج؛ شامل دو مدل است:

(۱) مدل حدود هفت حدیثی: این نسخه‌ها بی‌سند هستند و بدون تاریخ نسخه مادرند؛ اما همراه با نسخه‌های مدل بعدی، یک کاسه و پشت هم نسخه‌برداری شده‌اند.

(۲) مدل حدود سی و دو حدیثی: این نسخه‌ها نیز بی‌سند هستند؛ ولی فقط یک نسخه از آن، منسوب به کاتبی به محمدالرمانی است.

دوم: گروه ب؛ شامل سه مدل:

(۳) مدل حدود بیست و دو حدیثی: با سند محمد بن صبیح؛ ساختار ترتیب احادیث و نوع احادیث آن خاص خودشان است.

۴- مدل حدود (۴۰ + ۲) چهل و دو حدیثی: با سند «حسن بن ابی یعقوب الدینوری» یا سند «محمد بن صبیح بن رجا» و یا هر دو سند نسخه‌نویسی شده‌اند. ساختار، ترتیب احادیث و نوع احادیث آن با مدل قبلی متفاوت است.

۵- مدل حدود (۴۲ + ۵) چهل و هفت حدیثی: با سند «حسن بن ابی یعقوب الدینوری» یا سند «محمد بن صبیح بن رجا» و یا هر دو سند نسخه‌نویسی شده‌اند؛ ساختار، ترتیب احادیث و نوع احادیث آن با مدل قبلی، هماهنگ است؛ و تنها پنج حدیث از نسخه‌ای یافت شده در محروسه اصفهان به آن‌ها اضافه شده است.

سوم: گروه «X» (مجهول): شامل فقط یک اطلاع:

(۶) این مدل، در دسترس نیست؛ یعنی هیچ نسخه خطی از آن وجود ندارد؛ فقط براساس مدل قبل که پنج حدیث اضافه شده و بیان شده است که نسخه‌ای در محروسه اصفهان

وجود داشته که جدای از دیگر احادیث احتمالی، این پنج حدیث را اضافه‌بر نسخه‌ها و مدل‌های قبلی داشته است؛ فرض می‌گیریم که نسخه‌هایی که از آن با عنوان «مجهول» یاد می‌کنیم، در دوره مجلسی در اختیار بوده است.

چهارم: گروه الف: شامل یک مدل:

۷) مدل حدود چهل و هشت حدیثی: با سند منسوب به شیخ طوسی که ساختار ترتیب احادیث و نوع احادیث آن جدید و خاص خودشان است؛ به این معنی که ترتیب احادیث و مقدار و حجم احادیث این مدل منسوب به طوسی، با همه نسخه‌های خطی مدل‌های دیگر متفاوت است. این مدل، از قرن یازدهم و از دوره مجلسی ایجاد شده است و پیشتر، اثری از آن در دسترس نیست.

پنجم: گروه درهم: شامل یک مدل:

۸) مدل حدود نودون حدیثی (۴۸ + ۲۲ + ۲۹): با سند منسوب به شیخ طوسی، اضافه‌بر اسناد مدل‌های قبلی؛ این مدل نسخه را جناب آقای محمدباقر انصاری در دهه‌های معاصر طراحی و ایجاد کرده است (استادی، ۱۳۹۹ش: پ، سراسرمتن).

۱-۲ مدل سند نسخه

نسخه کهن سلیم که مد نظر مقاله حاضر است، از نظر گروه، جزو گروه ب و از نظر مدل، جزو مدل ۴۲ حدیثی با سند دینوری از معمر بن راشد است؛ اما در متن نسخه، متن به گونه‌ای جداسازی و علامت‌گذاری شده است که شامل ۲۶ حدیث به نظر می‌رسد. به این معنی که احادیث نسخه، با سندهای ابتدای هر حدیث، تفکیک‌پذیر هستند و این اسناد و متن پس از آن‌ها، شامل ۲۶ حدیث‌اند؛ ولی از نظر تطابق متن احادیث با نسخه‌های مشابه، شامل ۴۰ حدیث هستند. به عبارت ساده، برخی از احادیث در این نسخه، به صورت تجمیعی و یکپارچه، ذکر و علامت‌گذاری شده‌اند.

برای توجه بهتر، وضعیت و جایگاه قرارگیری مدل نسخه کهن در جدول مدل‌های نسخه‌های خطی سلیم، در جدول ذیل مشخص شده است.

انواع مدل‌های نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس									
گروه ج									
ج، مدل ۱					ج، مدل ۲				
حدود ۷ حدیثی بی‌سند					حدود ۳۲ حدیثی بی‌سند				
-					نامشخص		کاتب الرمانی		
گروه ب									
ب، مدل ۳			ب، مدل ۴				ب، مدل ۵		
حدود ۲۲ حدیثی سند مرسل با ارسال طویل			حدود ۴۲ حدیثی سند مرسل با ارسال طویل				حدود ۴۲ + ۵ حدیثی سند مرسل با ارسال طویل		
حسن الدینوری		محمد بن صبیح		حسن الدینوری		محمد بن صبیح		محمد بن صبیح	
معمرین راشد	عمرین اذینه	معمرین راشد	عمرین اذینه	معمرین راشد	عمرین اذینه	معمرین راشد	عمرین اذینه	معمرین راشد	عمرین اذینه
گروه X (مجهول)									
مدل ۶									
حدود ۵ + X حدیثی نسخه ناموجود، سند نامشخص									
گروه الف									
الف، مدل ۷					الف، شبه مدل (بحار الانوار)				
حدود ۴۸ حدیثی سند مرسل با ارسال طویل					حدود ۴۶ حدیثی سند مرسل با ارسال طویل				
منسوب به طوسی بی‌واسطه		منسوب به طوسی با واسطه		منسوب به طوسی بی‌واسطه		منسوب به طوسی با واسطه		منسوب به طوسی بی‌واسطه	
معمرین راشد	عمرین اذینه	معمرین راشد	عمرین اذینه	معمرین راشد	عمرین اذینه	معمرین راشد	عمرین اذینه	معمرین راشد	عمرین اذینه
گروه درهم (انصاری)									
مدل ۸									
۹۹ حدیثی (۲۹ + ۲۲ + ۴۸) اسناد درهم و متعدد همه نسخه‌های قبلی									
سند منسوب به شیخ طوسی			سند محمد بن صبیح			سند حسن الدینوری			
عمرین اذینه									

۲-۲ اسناد نسخه خطی

این نسخه کهن، از نظر اسناد، ویژگی خاصی دارد که اغلب نسخه‌های خطی دیگر منسوب به سلیم این گونه نیستند؛ این نسخه دارای دو دست اسناد ابتدایی و داخلی است:

۱-۲-۲ سند ابتدایی نسخه

الف) سند ابتدایی اول (با شواهدی که خواهد آمد، جعلی است).

سند نونویس و تازه اضافه شده به اول نسخه، از قول میرزا محمد و غیر آن (احتمالاً^۴ میرزا محمد استرآبادی^۵ است) که عبارت است از:

«قال الميرزا محمد رحمة الله عليه و في اوله^۶ اى فى اول كتاب سليم على ما فى نسختى هكذا احدثنى ابوطالب محمد بن صبيح بن رجا بدمشق سنته اربع و ثلثين و ثلثمائة قال أخبرني أبو عمرو عصمة بن أبي عصمة البخاري قال حدثنا أبو بكر أحمد بن المنذر بن أحمد الصنعاني بصنعاء شيخ صالح مأمون جاز إسحاق بن إبراهيم الدبري قال حدثنا أبو بكر عبد الرزاق بن همام بن نافع الصنعاني الحميري قال حدثنا أبو عروة معمر بن راشد البصري قال دعاني ابان ابن ابي عياش ...

[و در انتهای داستان سند آمده است:] «... و شيعته الى ان قال قال عمر بن اذينة ثم دفع الى ابان كتاب سليم بن قيس الهلالي فلم يلبث ابان بعد ذلك الا شهرين حتى مات فهذه نسخة كتاب سليم بن قيس الهلالي العامري دفعه الى ابان بن ابي عياش و قراء على و ذكر ابان انه قراء على على بن الحسين عليها السلم فقال سليم هذا احدثينا نعرفة الى آخره.» (سليم، ۹۱۸ ق: ۲). همچنین اول همین سند، در ابتدای صفحه یک اصلی نسخه به صورت حاشیه، به نسخه اضافه شده است.

نکته مهم درباره این سند اینکه، سند، تناقض دارد؛ ابتدای سند راوی اصلی داستان که ابان کتاب سليم را به وی داده، معمر بن راشد بصری (متوفی ۱۵۳) است و در انتهای داستان، راوی اصلی داستان که ابان کتاب سليم را به وی داده، عمر بن اذینه (زنده ۱۳۸) است.

ب) سند ابتدایی دوم

این سند، سند اصلی نسخه در داستان آغازین کتاب است؛ هرچند خط بخش اول نسخه با بخش دوم آن متفاوت و در دو زمان نگارش یافته‌اند و عبارت است از:

«حدثنا الحسن بن ابي يعقوب الدينوري قال حدثنا ابراهيم بن عمر اليماني قال حدثني عمي عبدالرزاق بن همام الصنعاني عن ابيه عن ابان بن ابي عياش قال: لما قدم الحجاج سأل ...

[و در انتهای داستان سند آمده است:] «... ثم دفع الی ابان بن ابی عیاش الکتب الّتی کتبها عن سلیم بن قیس فلم یلبث ابان بعد ذلك شهراً حتی مات فهذه نسخة کتاب سلیم بن قیس العامری ثم الهلالی دفعه الی ابان بن ابی عیاش و قراء علی بن الحسین علیها السلم فقال سلیم رحمت الله علیه هذا حدیثنا نعرفة» (سلیم، ۹۱۸ ق: ۶).

نکته مهم درباره این سند آن است که راوی میان ابان بن ابی عیاش و همام بن نافع صنعانی مشخص نیست؛ و ترتیب راویان نیز (جدای از افتادگی)، نادرست است.

۲-۲-۲ اسناد داخلی نسخه

جدای از سند ابتدایی داستان آغازین کتاب، سند های داخلی نیز دارد که انواع آن در سراسر متن نسخه کهن، در جدول زیر نمایش داده شده است:

اسناد داخلی نسخه با حذف مکررات					
ابان عن سلیم	-	-	عبدالرزاق	ابراهیم بن عمر الیمانی	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری
ابان عن سلیم	معمر	ابراهیم بن عمر الیمانی	-	-	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری
ابان عن سلیم	-	ایه (همام بن نافع)	عبدالرزاق ابن همام	ابراهیم بن عمر	الحسن بن ابی یعقوب
ابان عن سلیم	-	ایه (همام بن نافع)	عبدالرزاق	عبدالله بن عمر الیمانی	الحسن بن ابی یعقوب
ابان عن سلیم	-	ایه (همام بن نافع)	عبدالرزاق	-	الحسن بن ابی یعقوب
ابان عن سلیم	-	ایه (همام بن نافع)	عبدالرزاق ابن همام الصناعی	ابراهیم بن عمر الیمانی	الحسن بن ابی یعقوب

به عبارت دیگر، اسناد اصلی نسخه، فقط در ابتدای نسخه نیست؛ یعنی برای هر ۲۶ حدیث موجود در نسخه، با کمی تفاوت، تکرار شده است؛ برای نمونه:

- «حدیث اول»: حدثنا الحسن بن ابی یعقوب الدینوری قال حدثنا ابراهیم بن عمر الیمانی قال حدثنی عمی عبدالرزاق بن همام الصنعانی عن ابيه عن ابان بن ابی عیاش قال...
- «حدیث دوم»: حدثنا الحسن بن ابی یعقوب الدینوری قال حدثنا ابراهیم بن عمر الیمانی قال حدثنی عبدالرزاق بن همام الصنعانی و قد سمعه ایضاً من معمر بن راشد عن ابان بن ابی عیاش قال...
- «حدیث پنجم»: حدثنا الحسن بن ابی یعقوب الدینوری قال حدثنی عبدالرزاق بن همام الصنعانی عن ابيه عن ابان بن ابی عیاش قال...
- «حدیث سیزدهم»: و عنه عن ابان عن سلیم قال...
- البته با توجه به اسناد دیگر نسخه‌های خطی منسوب به سلیم و نیز شواهد دیگر (استادی، ۱۳۹۹ الف: سراسرمتن) اسناد نسخه کهن، مخدوش هستند. برای توجه بهتر، اسناد نسخه کهن و اسناد صحیح را در جدولی تطبیق داده‌ایم:

ترتیب اسناد درست (احتمالی) که در نسخه موجود نیست						
ردیف	۳۰۰+ قمری	۲۵۰+ قمری	۲۰۰+ قمری	۱۷۵+ قمری	۱۵۰+ قمری	۱۲۵+ قمری
۱	حسن دینوری (؟م)	؟	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	ابراهیم بن عمر (؟م)	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابان عن سلیم
۲	حسن دینوری (؟م)	؟	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	همام بن نافع (؟م)	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابان عن سلیم
انواع اسناد موجود در نسخه خطی از حسن بن ابی یعقوب دینوری						
۱	حسن دینوری (؟م)	؟	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	همام بن نافع (؟م)	؟	ابان عن سلیم
۲	حسن دینوری (؟م)	؟	؟	ابراهیم بن عمر الیمانی (؟)	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابان عن سلیم
۳	حسن دینوری (؟م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (اشتباه است)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	همام بن نافع (؟م)	؟	ابان عن سلیم
۴	حسن دینوری (؟م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (اشتباه است)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	؟	؟	ابان عن سلیم
۵	حسن دینوری (؟م)	عبدالله بن عمر الیمانی (اشتباه است)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	همام بن نافع (؟م)	؟	ابان عن سلیم

۳-۲-۲ جمع‌بندی درباره اسناد نسخه

چند نکته درباره اسناد نسخه کهن مطرح است:

اول: نسخه کهن نسخه ویژه‌ای از نظر اسناد است؛ بخشی از نسخه‌های جدید کتاب‌های منسوب به سلیم، یا اسناد ابتدای کتاب دارند و در داخل اسناد ندارند و تنها در آن، «ابان از سلیم» نوشته شده است و یا اینکه اسناد دینوری دارند که در ابتدای هر حدیثی، با تفاوتی کمی در ترتیب راویان، تکرار شده‌اند.

اما این نسخه حاضر قدیمی، شامل هر دو حالت آن‌هاست؛ هم اسناد ابتدا دارد و هم احادیث بدون سند ابتدایی و هم احادیث با سند ابتدایی؛ البته بخشی از نسخه‌های دیگر، از روی این نسخه نسخه‌نویسی کرده‌اند و مشابه این روش اسنادگذاری را دارند.

دوم: دو سند ابتدایی کتاب، دو مدل از اسناد متفاوت نسخه‌های خطی منسوب به سلیم هستند؛ یعنی سند نونویس اول، از مدل سند «محمد رجا» است؛ و سند اصلی ابتدای متن کتاب، سند مدل «دینوری» است؛ بنابراین، حتی اگر سند نونویس اول، جعلی نباشد، یک نسخه خطی سلیم نمی‌تواند دو مدل اسناد متفاوت از نسخه‌های خطی منسوب به سلیم را دارا باشد.

سوم: اسناد اصلی ابتدای کتاب و اسناد مشابه داخلی کتاب که بر سر هر حدیث واقع شده‌اند، جدای از افتادگی، مشکلات پس و پیشی راویان نیز دارند.

چهارم: از اینکه در ابتدای هر حدیث، اسناد حدیث آمده است، می‌تواند گویای این مطلب باشد که کتاب سلیم به صورت یک نوشته واحد نبوده و از جمع‌آوری احادیث، پس از حسن بن ابی یعقوب دینوری به صورت یک رساله یا کتاب درآمده است؛ البته با فرض جعلی نبودن اسناد مُنتها به راوی دینوری.

۳-۲-۳ داستان آغازین انتقال نسخه و راوی آن

در برخی از نسخه‌های خطی سلیم، همانند همین نسخه کهن، داستانی به عنوان داستان نقل و انتقال کتاب از نویسنده اصلی به راوی اولیه کتاب آمده است؛ در ادامه، دو بخش اصل داستان و راوی داستان، مدنظر قرار می‌گیرد:

۲-۳-۱ داستان انتقال کتاب سلیم

نسخه کهن، دو درج داستان دارد؛ یکی مختصر و یکی مفصل. به عبارت دیگر، یکی نونویس و یکی در متن اصلی نسخه (که البته خط مجزا با قسمت دوم کتاب دارد). درباره داستان آغازین اول باید گفت، به روشنی مشخص است که جزو بخش نونویس است؛ یعنی معلوم است که در اصل نسخه نبوده است؛ زیرا از قول میرزا محمد (احتمالاً استرآبادی) نقل شده است.

۲-۳-۲ راوی داستان

راوی داستان مشخص نیست؛ توجه کنید:

«حدثنا الحسن بن ابی یعقوب الدینوری قال حدثنا ابراهیم بن عمر الیمانی قال حدثنی عمی عبدالرزاق بن همام الصنعانی عن ابيه عن ابان بن ابی عیاش قال: لما قدم الحجاج سأل... [و در انتهای داستان سند آمده است:]

«... ثم دفع الی ابان بن ابی عیاش الکتب الی کتبها عن سلیم بن قیس فلم یلبث ابان بعد ذلک شهراً حتی مات فهذه نسخة کتاب سلیم بن قیس العامری ثم الالهالی دفعه الی ابان بن ابی عیاش...» (سلیم، ۹۱۸ ق: ۶).

یعنی مشخص نیست که همام صنعانی، داستان ابان و سلیم را از زبان چه کسی نقل کرده است؛ ولی در نسخه‌های دیگر، بیشتر، داستان به نقل از معمر بن راشد (متوفی ۱۵۳) است. - ولی در اسناد اضافه شده، نونویس اول نسخه، دو راوی داستان آغازین دارد؛ یعنی جدای از معمر بن راشد، عمر بن اذینه (زنده ۱۳۸) نیز در انتهایش آمده است:

«... الا من عصم الله منا اهل البيت قال عمر بن اذینه ثم دفع الی ابان کتب سلیم ابن قیس الالهالی فلم یلبث ابان بعد ذلک الا شهرین حتی مات فهذه نسخة کتاب سلیم بن قیس العامری ثم الالهالی دفعه الی ابان بن ابی عیاش و قراه...»

به عبارت دیگر، به سبب دستکاری شدن و جعلی بودن اسناد نسخه، راوی داستان، دو گانه و متناقض است.

۲-۴ تعداد و ترتیب احادیث نسخه

همان‌طور که اشاره شد، نسخه‌های خطی سلیم مدل‌های متنوعی دارند و هرکدام شامل تعداد و ترتیب احادیث متفاوتی هستند.

۲-۴-۱ تعداد احادیث موجود نسخه کهن

شماره‌گذاری احادیث داخل متن نسخه، نونویس است؛ و ۲۵ + ۱ روایت آغازین، یعنی جمعاً ۲۶ شماره گذاشته شده است. البته تأمل برانگیز است که شماره ۱۲ دو بار شماره‌گذاری شده است؛ یعنی دو حدیث متفاوت شماره ۱۲ خورده است؛ بنابراین، تعداد شماره احادیث که ۲۶ تمام شده است، در واقع، باید ۲۷ باشد.

در هر صورت، مطابق شماره‌های نسخه، این نسخه ۲۶ حدیث شماره‌گذاری شده دارد (طبق اسناد شروع هر حدیث)؛ البته طبق مطابقت با متن نسخه چاپی موجود (چاپ انصاری) و برخی نسخه‌های خطی دیگر، نسخه کهن شامل متن ۴۰ حدیث است.

بنابراین، با توجه به ۲۶ حدیث علامت‌دار این نسخه، افزون‌بر روایت و داستان آغازین که در مرحله نونویسی نسخه، شماره یک خورده است (از نظر شماره‌گذاری خود نسخه)، این نسخه ۲۷ روایت (با در نظر گرفتن روایت آغازین) دارد.

۲-۴-۲ احادیث اول و آخر نسخه

حدیث اول:

«قال سلیم سمعت سلمان الفارسی يقول كنت جالساً بين يدي رسول الله صلى الله عليه وآله في مرضته التي قبض فيها فدخلت صلوات الله فاطمة عليها فلما رأت ما بابيها من الضعف؟ بكت حتى جرت دموعها على خديها فقال رسول الله صلى الله عليه وآله؟ ما يبكيك يا فاطمة قالت يا رسول الله أخشى على نفسي وولدي الضيعة من بعدك...»

«... حتى يكذب الظالم ويعلم الحق أين مصيره ولكنه جعل الدنيا دار الأعمال وجعل الآخرة دار القرار ليجزي الذين أسأوا بما عملوا ويجزي الذين أحسنوا بالحسنى فقال علي الحمد لله شكراً على نعمائه وصبراً على بلائه...» (مطابق حدیث ۲ نسخه چاپی).

این حدیث اول نسخه کهن، مطابق حدیث ۱ و ۲ نسخه چاپی است؛ با کمی تفاوت و اختصار؛ برای نمونه، از حدیث ۲ چاپی در حدیث اول این نسخه این قسمت را ندارد: «وإن موسى أمر هارون حين استخلفه عليهم إن ضلوا فوجد أعوانا أن يجاهدهم بهم وإن لم يجد أعوانا أن يكف يده ويحقن دمه ولا يفرق بينهم يا علي ما بعث الله رسولا إلا وأسلم معه قوم طوعا وقوم آخرون كرها، فسلط الله الذين أسلموا كرها على الذين أسلموا طوعا فقتلوهم ليكون أعظم لأجورهم.»

حدیث آخر:

«أبان عن سليم قال سمعت عليا؟ يقول عهد إلي رسول الله؟ يوم توفي وقد أسندته إلى صدري وإن رأسه عند أذني واصغت إحدى المرائين تسمع الكلام فقال رسول الله صلعم اللهم سد مسامعهما...»

«... يا علي قوله إن الذين كفروا من أهل الكتاب والمشركين في نار جهنم خالدین فیها أولئك هم شر البرية فهم اليهود وبنو أمية وشيعتهم يبعثون يوم القيامة أشقيا، جاعاً عطاشاً سوداً وجوههم ۵ صن هذا الكتاب يا جابر فالملك لبني العباس حتى يحتم بعبد الله ذوالعين الآخرة و يظهر نار بالحجان ويخرب جامع الكوفة وما شيده الباني بالصراط فإذا هلك ملك الترك ويمتد؟ الشام ويكثر الملوك و يظهر الحق؟ والحمد لله أولا و آخر و صلى الله على خير خلقه محمد النبي و آله؟. فرع من...»

این حدیث، از نظر شماره، مطابق حدیث ۴۱ نسخه چاپی انصاری است.

۲-۴-۳ ترتیب احادیث

ترتیب احادیث نسخه، با توجه به شماره احادیث نسخه چاپ انصاری، به ترتیب زیر است:

۱، ۴، ۶ (۴ سطر از آخر ناقص است)؛ ۵۸ (۹ سطر از ابتدا و ۴ سطر از انتها ناقص است)؛ ۴۲ (۸ سطر از آخر ناقص است)؛ ۱۰ (۶ سطر از آخر ناقص است)؛ ۷، ۹، ۸ (۱۵ سطر از ابتدا ناقص است)؛ ۱۱ (۴ سطر از آخر ناقص است)؛ ۱۲، ۱۳ (ابیات ابن غلاب را ندارد)؛ ۱۴، ۱۵ (۶ سطر از آخر ناقص)؛ ۱۶ (۲ سطر از آخر ناقص)؛ ۱۷، ۱۸ (ابتدای

حدیث متفاوت)؛ ۱۹، ۲۰ (۳ سطر از آخر ناقص)؛ ۲۱ (۸ سطر از آخر ناقص)؛ ۲۴، ۲۲، ۲۳، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳ (ابتدای حدیث متفاوت)؛ ۴۸ (۵ سطر از ابتدا ناقص)؛ ۳۷ (۳ سطر از آخر ناقص)، ۳۸ (۱۴ سطر از آخر ناقص)؛ ۳۹، ۴۰، ۳۶، ۴۸ (فقط ۳ سطر اول؛ ۱ سطر آخر نیز شبیه نیست)؛ ۴۱.

نکته مهم و تأمل‌برانگیز اینکه جدای از تفاوت‌های جزئی و کلی احادیث و نیز نظم در ترتیب احادیث، احادیث ۲، ۵، ۳۸، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷ و نیز احادیث ۴۹ تا ۷۰ از چاپ انصاری در این نسخه وجود ندارد.

۲-۴-۴ تفاوت متن احادیث

جدای از تفاوت تعداد و ترتیب احادیث نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، متن احادیث نسخه‌ها نیز تفاوت‌های جزئی و کلی فراوانی با هم دارند که نسخه کهن نیز از این قاعده مستثنا نیست؛ برای نمونه این بند بسیار مهم و سرنوشت‌ساز تاریخی زیر، از حدیث ۴ (مطابق شماره نسخه چاپی)، در نسخه خطی کهن (۹۱۸ ق) وجود ندارد:

«... عمر عصبانی شد و گفت: ما را با زنان چه کار است. سپس به مردمی که اطرافش بودند دستور داد تا هیزم بیاورند. آنان هیزم برداشتند و خود عمر نیز همراه آنان، هیزم برداشت و آنها را اطراف خانه علی و فاطمه و فرزندانشان^(ع) قرار دادند. سپس عمر ندا کرد (بطوری که علی و فاطمه^(ع) بشنوند و گفت: بخدا قسم ای علی باید خارج شوی و با خلیفه پیامبر بیعت کنی و گرنه خانه را با خودتان به آتش می‌کشم. حضرت زهرا^(ع) فرمود: ای عمر، ما را با تو چه کار است؟ جواب داد: در را باز کن و گرنه خانه‌تان را به آتش می‌کشیم. فرمود: ای عمر، از خدا نمی‌ترسی که به خانه من وارد می‌شوی. ولی عمر ابا کرد از اینکه برگردد. عمر آتش طلبید و آن را بر در خانه شعله‌ور ساخت و سپس در را فشار داد و باز کرد و داخل شد...» (نک. سلیم، ۹۱۸ ق: ب ۱۲).

۳- تبارشناسی نسخه

نسخه کهن، از گروه ب و مدل ۴ نسخه‌های خطی سلیم بود؛ بنابراین مسائل تبارشناسی این نسخه را باید فقط در نسخه‌های خطی هم‌گروه پیگیری کنیم که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

۱-۳ تفاوت با نسخه‌های مدل مشابه

نسخه کهن، با نسخه‌های هم‌گروه و هم‌مدل خود نیز تفاوت‌هایی دارد. جدای از تفاوت‌های جزئی و کلی احادیث (در حد چند سطر تا دو صفحه) و نیز نظم در ترتیب احادیث، نسخه کهن احادیث ۳۸ و ۵۸ (مطابق شماره چاپ انصاری) را در خود ندارد. این در صورتی که آن احادیث در نسخه‌های مشابه، یعنی نسخه مرکز احیاء میراث (۲/۳۱۹۹) به تاریخ ۱۰۹۳ ق. و نیز نسخه مرعشی نجفی (۱۲۰۴۷) به تاریخ قرن ۱۱ و نیز نسخه مجلس شورای اسلامی (۷۶۹۹) به تاریخ ۱۳۱۰ ق. وجود دارند و این نسخه‌های متأخر، حدیث ۳۸ و ۵۸ را نسبت به نسخه کهن اضافه دارند.

۲-۳ وضعیت مادر نسخه

نسخه ۹۱ ق. قدیمی‌ترین نسخه از گروه ب و مدل ۴، و اساساً همه نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم است و اگر تاریخ کتابت نسخه صحیح باشد، به این معنی است که ما دسترسی به نسخه قبل‌تر از این نسخه نداریم تا مادر این نسخه را شناسایی کنیم؛ بنابراین، تبارشناسی نسخه کهن نسبت به قبل، از نظر نسخه‌شناسی منتفی است؛ اما چون احادیث موجود در نسخه کهن و کل نسخه‌های خطی کنونی سلیم، از نظر حجم، تعداد و اسناد، با احادیث منقول از سلیم در منابع نخستین متفاوت است و احادیث کتاب‌های کنونی تا قرن ششم در اختیار علمای شیعی نبوده‌اند (استادی، ۱۳۹۹: ۱۳۹۹: ۱۳۹۹)، به این معنی است که تبار نسخه کهن، از نظر زمانی نمی‌تواند متقدم‌تر از قرن ششم باشد (همچنین نک. استادی، ۱۴۰۰: ۱۴۰۰: ۱۴۰۰).

۳-۳ وضعیت نسخه‌برداری از نسخه

به نظر می‌رسد نسخه‌های متعدد (البته با تغییراتی در نسخه‌نویسی) از این نسخه کهن، استفاده و نسخه‌برداری کرده‌اند.

مثلاً، نسخه مرکز احیاء میراث (۲۱۹۹/۳) به تاریخ ۱۰۹۳ ق. و نیز نسخه مرعشی نجفی (۱۲۰۴۷) به تاریخ قرن ۱۱ و نیز نسخه مجلس شورای اسلامی (۷۶۹۹) به تاریخ ۱۳۱۰ ق. با تفاوت‌هایی، شبیه نسخه قدیمی مرعشی (۱۳۵۲۵/۱) به تاریخ ۹۱۸ ق. است؛ به غیر از آنکه حدیث ۳۸ و ۵۸ (طبق چاپ انصاری) را ندارد. به این معنی که ۴۰ حدیث قبلی به علاوه ۲ حدیث جدید (۳۸ و ۵۸) دارد که در مجموع این نسخه‌ها ۴۲ حدیث دارند. البته نسخه قدیمی، دستکاری شده است و بخش‌هایی از آن نونویس است؛ به همین سبب، معلوم نیست از منشأ، احادیث نونویس قدیمی هستند یا از نسخه‌های بعد از تاریخ ۹۱۸ ق. به این نسخه افزوده شده‌اند.

در هر صورت جدای از شباهت‌های نسخه‌ای، با توجه به شواهد دیگری نیز می‌توان نشان داد که نسخه کهن در اختیار و استفاده نسخه‌برداران کتاب سلیم بوده است؛ برای نمونه، ممکن است نسخه ۱۳۱۰ ق. مجلس از روی این نسخه، نسخه‌نویسی شده باشد: «حسب الامر عبدالعلی میرزا حکمران زنجان متخلص به عبیدی و ملقب به ظهور علی نعمت الهی فرزند نواب معتمد الدوله فرهاد میرزا؛ از روی نسخه‌ای که در تملک میرزا ابو عبدالله مجتهد موسوی بوده نوشته شده است» (نک. سلیم بن قیس، ۱۳۱۰ ق: برگ ۲). پیش‌تر، از این نسخه مجتهد موسوی و یادداشت‌های موجود بر نسخه کهن سخن گفته شد.

۴- وضعیت ترجمه

ترجمه متن کتاب منسوب به سلیم را از جهات مختلف ادبی، زبان‌شناسی و... می‌توان بررسی کرد که از مسئله این پژوهش خارج است؛ بنابراین تنها به ذکر فهرست‌نویسی اجمالی و برخی نکات درباره آن بسنده می‌کنیم.

ترجمه کتاب، ترجمه نسبتاً روانی است که به صورت زیرنویس در متن اصلی، با این مشخصات آمده است:

آغاز نسخه: «خبر داد ما را حسن پسر ابی یعقوب دینوری گفت: خبر داد ما را ابراهیم پسر عمر یمانی... گفت چون بیامد حجاج سؤال کرد از احوال سلیم بن قیس هلالی...»
انجام نسخه: «... و خراب می شود کوفه و آنچه عمارت کرده، باز در صراط، پس آن هنگام هلاک می شود ملک ترک...»
کاتب نسخه: بعید نیست که کاتب متن ترجمه نیز طریفی، یعنی کاتب متن اصلی نسخه باشد.

مترجم متن: نامشخص.

مشخصات ظاهری: خط نستعلیق. البته خط ترجمه قسمت اول نسخه، رنگی و قرمز (شنگرف) است و قسمت دوم نسخه، سیاه و متفاوت از خط قبلی است.

۵- نتیجه گیری

(۱) نسخه کهن کتاب سلیم، در کتابخانه آیت الله مرعشی قم با کد دستیابی ۱۳۲۵۲/۱ در دسترس است. خط این نسخه، چندگانه است؛ ولی روشن است که کاتب بخشی از نسخه، ابن شمس الدین طریفی است که آن را به تاریخ دوشنبه ۲ رجب ۹۱۸ ق. کتابت کرده است. نسخه کهن مغلوط است و تقریباً، نصف نسخه ناقص و نونویسی شده است. نسخه دارای ترجمه فارسی به صورت زیرنویس است.

(۲) چون نسخه های کتاب های سلیم، دارای مدل های متفاوتی هستند، برای این نسخه کهن، اطلاعات خاص سلیم شناسی نیز مطرح است:

الف. این نسخه از نظر گروه، جزو گروه ب نسخه های متنوع سلیم است؛ از نظر مدل نیز

جزو مدل ۴۲ حدیثی با سند دینوری از معمر بن راشد است؛ اما در متن نسخه، متن احادیث به گونه‌ای جداسازی و علامت‌گذاری شده است که به نظر می‌رسد شامل ۲۶ حدیث است؛ ولی از نظر تطابق متن احادیث با نسخه‌های مشابه، شامل ۴۰ حدیث است؛ یعنی برخی از احادیث نسخه، به صورت تجمیعی و یکپارچه، ذکر و علامت‌گذاری شده‌اند.

ب. این نسخه کهن از نظر اسناد کتاب، ویژگی خاصی دارد که اغلب نسخه‌های خطی دیگر منسوب به سلیم این گونه نیستند؛ یعنی دارای دو دست اسناد ابتدایی و نیز اسناد داخلی است. سند اول، جدای از اینکه نونویس است، تناقض دارد؛ یعنی در ابتدای سند، راوی اصلی داستان مخدوش است. در سند دوم نیز راوی میان ابان ابی‌عیاش و همام بن نافع صنعانی مشخص نیستند؛ و ترتیب راویان هم، نادرست است. همچنین، اسناد داخلی تک‌تک احادیث نیز مشکلات متنوعی دارند.

ج. در نسخه کهن همانند برخی از نسخه‌های خطی دیگر سلیم، داستانی برای داستان نقل و انتقال کتاب از سلیم به راوی اولیه کتاب آمده است. نسخه کهن، دو درج داستان دارد؛ یکی مختصر و یکی مفصل؛ که به خاطر دستکاری شدن و جعلی بودن اسناد نسخه، راوی داستان دوگانه و متناقض است.

د. درباره تعداد و ترتیب احادیث نسخه نیز باید گفت جدای از تفاوت تعداد و ترتیب احادیث نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، متن احادیث نسخه‌ها نیز تفاوت‌های جزئی و کلی فراوانی با هم دارند؛ نسخه کهن نیز از این قاعده مستثنا نیست؛ برای نمونه بند بسیار مهم و تاریخی احراق بیت فاطمی^(ص)، از حدیث چهار، در نسخه کهن وجود ندارد.

۳) درباره تبارشناسی نسخه کهن نیز می‌توان نکات زیر را بیان کرد:

الف. چون نسخه ۹۱۸ ق. قدیمی‌ترین نسخه است، دسترسی به نسخه قبل‌تر از آن نداریم تا مادر این نسخه را شناسایی کنیم؛ اما چون احادیث موجود در نسخه کهن و کل نسخه‌های خطی کنونی سلیم، از نظر حجم، تعداد و اسناد، با احادیث منقول از سلیم در

منابع نخستین شیعه متفاوت هستند، نیز احادیث کتاب‌های کنونی تا قرن ششم در اختیار علمای شیعی نبوده‌اند، پس تبار نسخه کهن، از نظر زمانی نمی‌تواند متقدم‌تر از قرن ششم هجری باشد.

ب. به نظر می‌رسد نسخه‌های متعددی از این نسخه کهن، استفاده و نسخه‌برداری کرده‌اند که عبارت‌اند از: نسخه مرکز احیاء میراث (۲۱۹۹/۳) به تاریخ ۱۰۹۳ ق. و نیز نسخه مرعشی نجفی (۱۲۰۴۷) به تاریخ قرن ۱۱، نیز نسخه مجلس شورای اسلامی (۷۶۹۹) به تاریخ ۱۳۱۰ ق؛ البته به غیر از آنکه، حدیث ۳۸ و ۵۸ (طبق چاپ انصاری) را ندارد؛ یعنی ۴۰ حدیث قبلی با ۲ حدیث جدید (۳۸ و ۵۸) را دارد که مجموعاً این نسخه‌های متأخر، چهل و دو حدیثی هستند.

۴) ترجمه متن نسخه، ترجمه نسبتاً روانی است که به صورت زیرنویس در متن اصلی آمده است؛ بعید نیست کاتب متن ترجمه نیز طریفی، یعنی کاتب متن اصلی نسخه باشد. خط ترجمه، نستعلیق است؛ البته خط ترجمه قسمت اول نسخه، سنگرف و قسمت دوم آن، سیاه و متفاوت از خط قبلی است. همچنین هویت مترجم یا مترجمین متن نیز نامشخص است.

پی‌نوشت

۱. حاج میرزا ابوعبدالله موسوی میرزایی (۱۲۶۲-۱۳۱۳ ق.)؛ ملقب به شمس‌الدین محمد موسوی زنجان‌ی کوچک‌ترین فرزند ذکور خانواده حاج میرزا ابوالقاسم مجتهد است. درس مقدماتی را در همین شهر طی کرد و پس از تحصیل علوم در قزوین، مشهد و سبزوار، عازم عراق و نجف شد. در ۱۲۹۴ به دارالسعادت (زنجان) برگشت و تا پایان عمر به ارشاد و تألیف، تدریس و تعلیم و به امر قضاوت و حکومت بین مردم زنجان و منطقه خمسه مشغول، و مرجع مردم شد. از وی تألیفات بسیاری باقی مانده است.

۲. شناخته نشد. البته روستایی به نام اوغلی، در شمال غربی شهرستان تبریز و پشت فرودگاه تبریز قرار گرفته است.

۳. عبدالعلی میرزا از شاهزادگان بزرگ و اهل علم و فضل بوده است و در علوم ادبی و عربی و ریاضی و حکمت متعالیه تسلطی تمام داشته و خط را خوش می‌نگاشته است. در عرفان و تصوف از خدمت مرحوم منورعلی شاه و صفی‌علیشاه کسب فیض کرده؛ شعر هم می‌گفته و با عبدی تخلص می‌کرده است. او در این سال متولد شده و پس از تحصیلات و کسب عرفان از طرف منورعلیشاه لقب ظهورعلی یافته است. پس از وفات پدر در سنه ۱۳۰۶ که برادرش، سلطان اویس، لقب معتمدالدوله یافت، وی به احتشام‌الدوله و پس از وی به معتمدالدوله ملقب شد. کتب چندی تألیف کرده است؛ از آن جمله «کتابی در رجال» است. در ماه رمضان المبارک و سنه ۱۳۲۱ (مطابق قوس ماه برجی) در تهران وفات کرد. فرزندش، شبل‌الدوله در سالنامه «نامه دانشوران» ذکر شده و شاید اشعاری که در کتاب «نابغه علم و عرفان» از عبدی شاعر در مدح حاجی ملاسلطانعلی گنابادی نقل شده است (نک. تابنده، ۱۳۸۴: ۷۷)، از او باشد. مأخذ اصلی مرحوم معلم در این شرح حال «طرائق الحقایق» بوده است (نک. شیرازی، ۱۳۱۶، ج ۳: ۲۰۶).

۴. اینکه گفته شد، احتمالاً به این خاطر است که دو استرآبادی مشهورند؛ یکی محمد (م. ۱۰۲۸ ق.) و یکی محمد امین (م. ۱۰۳۶ ق.)؛ که محمد، استاد محمدامین نیز بوده است؛ ولی چون کلمه المیرزا پیش از اسم بیان شده، قرینه است که احتمالاً میرزا محمد استرآبادی، صاحب چندین کتاب رجال باشد. در کتاب رجال کبیر وی، با نام *منهج المقال*، در ضمن معرفی ابان بن ابی عیاش، اشاره‌ای نیز شده است که ایشان کتاب سلیم را دارند: «...ألذی وصل إلینا من نسخة هذا الكتاب المذكور فيه: أن عبدالله بن عمر وعظ أباه عند الموت، وأن الأئمة ثلاثة عشر مع النبي صلى الله عليه وآله. وشيء من ذلك لا يقتضى الوضع، على أنى رأيت أصل تضعيفه من المخالفين - من حيث التشيع - فتدبر» (نک. الأسترآبادی، ۱۴۲۲ ق، ج ۱: ۱۹۵).

۵. ابواحمد جمال‌الدین بن عبدالنبی بن عبدالصانع نیشابوری استرآبادی (۱۱۷۸-۱۲۳۲ ق.)، معروف به میرزا محمد آخباری، فقیه، محدث و از علمای مشهور مکتب آخباری در فقه شیعه بوده است. او با اصولیان مخالف بود و کتاب‌های متعددی در رد روش آنان نوشت. در اکبرآباد هند زاده شد و در حدود بیست‌سالگی به عتبات سفر کرد و در آنجا به تحصیل مشغول شد. مخالفت‌ها و جدل‌هایش با اصولیان باعث شد تا عراق را به قصد تهران ترک کند. در تهران مورد احترام و

بزرگداشت فتحعلی شاه قاجار قرار گرفت. مخالفت‌های علمای اصولی با او، باعث شد تا شاه حمایتش را از سید محمد بردارد؛ بنابراین او تهران را به قصد کاظمین ترک کرد و در همان شهر کشته شد.

۶. در آثار رجالی میرزا محمد استرآبادی و آیات الاحکام وی و نیز کتاب الفوائد المدنیة محمدامین استرآبادی، چیزی از این «قال» و «ضمیر» دیگر یافت نشد.

منابع

۱. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۳۲۶ ق.)، *تهذیب التهذیب*، حیدرآباد دکن: بی‌نا.
۲. ابن غضائری، أحمد بن حسین (۱۴۰۶ ق.)، *رجال ابن الغضائری*، قم: مؤسسه إسماعیلیان.
۳. استادی، کاظم (۱۳۹۹ الف)، *درباره اسناد سلیم*، قم: کتابخانه دارالحديث.
۴. _____ (۱۳۹۹ پ)، *درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم*، قم: کتابخانه دارالحديث.
۵. _____ (۱۳۹۹ ت)، «معرفی نسخه‌های خطی سلیم»، *مجله میراث شهاب*، قم، ش ۹۹، ۱۴۵-۱۸۸.
۶. _____ (۱۳۹۹ اث)، *نسبت منابع نخستین و سلیم*، قم: کتابخانه دارالحديث.
۷. _____ (۱۳۹۹ چ)، *مآخذشناسی سلیم و کتاب او*، قم: ارزشمند.
۸. _____ (۱۴۰۰ الف)، *اسرار آل محمد و سلیم بن قیس*، قم: بوستان کتاب.
۹. _____ (۱۴۰۰ ب)، «بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی»، *علوم حدیث*، دوره ۲۶، شماره ۱ - شماره پیاپی ۹۹، ۱۵۰-۱۷۷.
۱۰. _____ (۱۴۰۰ چ)، «بازشناسی مؤلف کتابی که المسترشد خوانده می‌شود»، *پژوهش‌های قرآن و حدیث*، دوره ۵، ش ۲، ۲۶۹-۲۹۳.

۱۱. _____ (۱۴۰۰ژ)، «بازشناسی مؤلف و قدمت تاریخی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس»، *مجله بین‌المللی مطالعات ایرانی - اسلامی*، ش ۲۰، ۳-۲۸.
۱۲. استرآبادی، محمد بن علی (۱۴۲۲ ق.)، *منهج المقال فی تحقیق أحوال الرجال*، قم: مؤسسه آل‌البیت (ع).
۱۳. تابنده، سلطان حسین (۱۳۸۴)، *نابغه علم و عرفان*، تهران: حقیقت.
۱۴. حسینی، سید حمید؛ محمودتبار، محمدجعفر (۱۳۹۰ش)، *عبدالرزاق الصنعانی شخصیت و تراثه علمی*، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع).
۱۵. روضاتی، محمدعلی (۱۳۹۳)، «۳۱ نکته در باب سلیم بن قیس هلالی و کتاب او»، ترجمه عبدالحسین طالعی، *مجله سفینه*، سال دوازدهم، شماره ۴۵، ۱۱۵-۱۴۵.
۱۶. سلیم بن قیس (ق ۱۱)، *کتاب سلیم بن قیس الهلالی* (نسخه خطی)، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی، نسخه شماره ۱۲۰۴۷.
۱۷. سلیم بن قیس (۱۰۹۳ ق.)، *کتاب سلیم بن قیس الهلالی* (نسخه خطی)، قم: کتابخانه مرکز احیاء میراث، نسخه شماره ۲۱۹۹/۳.
۱۸. سلیم بن قیس (۹۱۸ ق.)، *کتاب سلیم بن قیس الهلالی* (نسخه خطی)، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی، نسخه شماره ۱۳۲۵۲/۱.
۱۹. سلیم بن قیس (۱۴۱۵ ق.)، *کتاب سلیم بن قیس الهلالی*، قم: الهادی.
۲۰. سلیم بن قیس (۱۳۹۷)، *اسرار آل محمد (ترجمه کتاب سلیم)*، قم: نشر دلیل ما.
۲۱. سلیم بن قیس (۱۳۱۰ ق.)، *کتاب سلیم بن قیس الهلالی* (نسخه خطی)، قم: کتابخانه مجلس، نسخه شماره ۷۶۹۹.
۲۲. شیرازی، محمدمعصوم (۱۳۱۶)، *طرائق الحقایق*، تهران: بی‌نا.

۲۳. قندهاری، محمد (۱۳۹۸)، *بازشناسی هویت تاریخی سلیم بن قیس هلالی*، پایان نامه دکتری، قم: دانشگاه تهران پردیس فارابی.
۲۴. مدرسی طباطبایی، حسین (۱۳۸۳)، *میراث مکتوب شیعه*، ترجمه علی قرائی، قم: کتابخانه تاریخ ایران و اسلام.
۲۵. موسوی، میرمحمود (۱۳۸۴)، *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی (ج ۳۳)*، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
۲۶. یحیی، علی (۱۳۹۷)، «*سلیم بن قیس در کتب سته*»، مقاله دست‌نویس.